

Razi University

Linguistics Society of Iran

Discourse Structure Analysis of Hasanak-e-Vazir's Hanging Tale: A Study based on Van Dijk's (2007) Socio-Cognitive Approach

Nader Abyar¹, Mousa Ghonchepour², and Zahra Iranmanesh³

1. M.A. in Persian Language Teaching, Department of Education, Farhangian University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: abyarnader@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor of Linguistics, Department of Language and Literature, University of Farhangian, P. O. Box 14665- 889, Tehran, Iran. E-mail: m.ghonchepour@cfu.ac.ir
3. Assistant Professor of Literature, Department of Language and Literature, University of Farhangian, Tehran, Iran. E-mail: iranmanesh.zahra@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 31 Dec 2023

Received in revised form: 08 Mar 2023

Accepted: 09 Mar 2023

Published online: 22 Sep 2024

Keywords:

critical discourse analysis,
Van Dijk,
power,
ideology,
topicalization,
sociocognitive.

ABSTRACT

Critical discourse analysis affects the speakers' comprehension of social, cultural and political issues by uncovering the underlying structures of messages. This descriptive-analytical study investigates the hanging tale of Hasanak-e-Vazir based on Van Dijk's (2007) socio-cognitive approach to clarify the functional relation between language, ideology, power and dominance in social and political context of Bayhaqi's period. The study's sampling is purposeful and samples are taken from Hasanak's tale based on the research-made worksheet. Data analysis showed that the semantic level elements of categorization, polarization, hyperbole, disclaimer, vagueness, empathy, distance, euphemism and rhetoric were used. In argumentative level, the categories of evidence, reference, comparison, and explicitness were used. The findings indicate that Bayhaqi refers to the society with us-them polarization performed based on the power groups. Moreover, categorization, disclaimer and hyperbole were used to express the good characteristics of in-group (positive self-representation) and bad social actions of out-group (negative-other representation). Ambiguity quantifiers show the opacity in interpersonal relations and dark situation of Bayhaqi's period. The euphemism softens the disorder situation and indicates the violent situation of those days. In stylistic level, metaphor, metonymy and contrast and in syntactic level, word order movement and modality categories were used to show us-them polarization.

Cite this article: Abyar, N., Ghonchepour, M., & Iranmanesh, Z. (2024). Discourse structure analysis of Hasanak-e-Vazir's hanging tale: A study based on Van Dijk's (2007) socio-cognitive approach. *Research in Western Iranian Languages and Dialects*, 12 (3), 1-21. <http://doi.org/10.22126/jlw.2024.10089.1743> (in Persian).

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22126/jlw.2024.10089.1743>

Publisher: Razi University

Introduction

Language is used to exchange information and to express feelings and issues. When an individual reads a text or hears messages, they not only try to comprehend the meanings of the words but also seek to understand the intentions of the speakers or writers. Critical discourse analysis examines the relationship between discourse and social power to uncover interpersonal relations and reveal underlying messages. Since no text is neutral and all texts are produced within specific contexts—including elements such as agents, actors, time, place, manner, and reasons for actions—critical discourse analysis helps researchers explore the deeper layers of texts.

Bayhaqi's *History* is a poetic-historical work in which the writer narrates the history of Hasank-e-vazir. Hasank-e-vazir was the last minister of Mahmud Gaznavi and was executed by Masud Gaznavi for being a Qarmatian (Bayhaqi, 1992: 136). This study aims to reveal the hidden relationships among discourse elements, events, and the social and cultural structures of the text, and to understand how these relationships challenge power dynamics for a better understanding of the social and political context during Bayhaqi's time.

The tale of Hasank-e-vazir, like other stories, is shaped by the society of the time and is embedded in the social institutions of that era. Since this event has not been analyzed using van Dijk's approach (2007), examining it will clarify the beliefs and ideas of the participants or social actors. Additionally, this study will uncover the underlying meanings of the discourse structures employed by the actors in their interactions with others or with different groups. Understanding the social conditions and power representations of Bayhaqi's time makes the study of this occurrence particularly significant.

Methods

This study is a descriptive-explanatory article based on the nature and objectives of the data, as it explores power strategies and inequality through the analysis of language and lexical style. Sampling was purposeful, and the data were extracted from the account of the hanging of Hasank-e-vazir. The data include words and clauses analyzed using van Dijk's (2007) power tools to illustrate how Bayhaqi employs these strategies to depict the polarization of a positive self-image and a negative other-image.

To determine the ideological nature of this story, self and other schemas were identified and classified to clarify the images that each group had of itself and the other participants in the discourse. This involved identifying and analyzing the semantic, stylistic, rhetorical, argumentative, syntactic, propositional, action, and interaction levels. Based on the elements and categories of each level, the discourse was analyzed using a researcher-developed checklist of discourse analysis strategies tailored to different levels.

Results and Discussion

The hanging tale of Hasank-e-vazir was analyzed according to the various levels and categories introduced by van Dijk (2007) to elucidate the power relations during Bayhaqi's era, particularly those that led to Hasank-e-vazir's downfall. Additionally, examining this socio-political and cultural event sheds light on the feelings, thoughts, and beliefs of the participants of that time.

At the semantic level, the analysis revealed categories such as categorization, polarization, hyperbole, disclaimer, vagueness, empathy, distance, euphemism, and rhetoric. At the argumentative level, categories of evidence, reference, comparison, and explicitness were identified. In the stylistic and rhetorical levels, techniques like deletion, metaphor, sarcasm, metonymy, and contrast were noted, while at the syntactic and propositional levels, categories of word order movement and modality were employed.

In the tale, Bayhaqi utilizes semantic and syntactic categories to highlight the polarized

society of “us” versus “them.” The “us” group includes Bayhaqi, Hasank-e-vazir, Khaje Meymandi, the wise, and ordinary people, while the “them” group comprises Busahl Suzani, Sultan Mahmud, Ali Rayez, and the Baghdad Caliph. The “us” group is portrayed positively, whereas the “them” group is depicted negatively. Hyperbole is used to emphasize the virtues of the in-group and the reprehensible actions of the out-group.

The polarization and categorization are evident through positive self-representation and negative other-representation in the disclaimer strategy. Vague quantifiers highlight the lack of transparency in interpersonal relations and the obscured aspects of society during Bayhaqi's time. This vagueness also reflects the issues of powerful groups that the common people are unaware of. The empathy strategy demonstrates the common people's feelings toward Hasank-e-vazir (the in-group) and their objections to the actions and roles of the out-group in creating the current situation. Euphemism is employed to soften the harsh and confusing societal conditions.

Marked (topicalized and inverted) clauses were used to enhance the impact of the speech on the audience. This style directs the audience's attention more towards Hasank and his associates (the in-groups) than towards the out-groups. Topicalized verbs at the beginning of clauses persuade readers to accept the narrative.

The choice of words in discourse reflects the attitudes and beliefs of participants. Words represent cultural, political, and social perspectives and are used to interact, think, and delineate the distance between in-groups and out-groups.

Interactions among different participants shaped the discourse surrounding Hasank. The actions taken during these interactions resulted from one group's dominance over another. This dominance was linked to power dynamics among the groups and participants. During Sultan Mahmud's reign, Hasank was powerful, while under Masud's rule, Busahl Suzani held power and controlled events. Thus, the tale of Hasank represents a power struggle between two groups. This discourse, driven by power, serves as a means for one group to assert dominance over the other, rather than being founded on an ideological basis.

Conclusion

The tale of Hasank-e-vazir's hanging was analyzed using van Dijk's (2007) theory, which examines data through various levels—syntactic, semantic, stylistic, argumentative, action, and interaction—and explores the relationship between macro and micro levels to derive reliable findings. The results indicated that Bayhaqi employed several strategies to convey the message of this discourse:

- 1. Semantic Strategies:** Including categorization, polarization, hyperbole, disclaimer, vagueness, empathy, distance, and euphemism.
- 2. Argumentative Strategies:** Such as evidence and reference, comparison, explicitness, and honesty.
- 3. Stylistic Strategies:** Involving tone and word choice.
- 4. Syntactic Strategies:** Covering participant roles, movements of clauses, and verb modality.
- 5. Action and Interaction Strategies:** Demonstrating various participants and groups with unequal dominance and power.

The findings reveal that these strategies were employed to depict the polarized society of the time (in-group versus out-group). The “us” group is portrayed with favorable characteristics, while the “them” group is depicted with undesirable traits. Overall, the confrontation between these groups shapes the discourse of the tale. Furthermore, Bayhaqi's use of positive self-representation and negative other-representation highlights the underlying layers of the discourse and the prevailing ideology.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل ساختارهای گفتمان‌مدار در روایت بردار کردن حسنگ وزیر: پژوهشی از منظر انگاره‌شناختی-اجتماعی ون‌دایک (۲۰۰۷)

نادر آبیاری^۱ | موسی غنچه‌پور^۲ | زهرا ایرانمنش^۳

۱. دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد آموزش زبان فارسی، گروه زبان و ادبیات، دانشگاه فرهنگیان، کرمان، ایران. رایانامه: abyarnader@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار زبان‌شناسی، گروه زبان و ادبیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: m.ghonchepour@cfu.ac.ir

۳. استادیار ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: iranmanesh.zahra@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

تحلیل گفتمان انتقادی با آشکارسازی لایه‌های زیرین پیام، بر درک افراد از مسائل فرهنگی-اجتماعی و سیاسی تأثیر می‌گذارد. پژوهش توصیفی-تحلیلی حاضر با واکاوی داستان بردار کردن حسنگ وزیر از منظر رویکرد شناختی-اجتماعی ون‌دایک (۲۰۰۷)، ارتباط کارکردی زبان، ایدئولوژی و روابط قدرت و سلطه در بافت سیاسی و اجتماعی زمان بیهقی را روشن می‌کند. نمونه‌گیری در این پژوهش، هدفمند و نمونه‌ها برگرفته از داستان حسنگ وزیر بر مبنای نمونه‌برگ محقق ساخته است. تحلیل داده‌ها نشان داد که در این روایت، از راهبردهای سطوح معنایی مقوله‌بندی، قطبی‌سازی، میالغه، تکذیب، ابهام، همدلی، فاصله و حسن تعبیر استفاده شده است. در سطح استدلال نیز مؤلفه‌های استناد، ارجاع، مقایسه و صراحت به کار برده شده‌اند. یافته‌ها مؤید آن است که بیهقی در این گفتمان که بر اساس تقابل گروه‌های قدرت شکل گرفته است به جامعه زمان بیهقی (روابط درون‌گروه و برون‌گروه) را مؤلفه‌های مقوله‌بندی، تکذیب و میالغه بر مشخصه‌های خوب درون‌گروه (خودنمودی مثبت) و کنش‌های ناپسند اجتماعی برون‌گروه (دیگرنمودی منفی) تأکید دارند. سوره‌های مبهم، فضای تاریک جامعه زمان بیهقی (روابط درون‌گروه و برون‌گروه) را نشان می‌دهد. راهبرد حسن تعبیر نیز برای تلطیف کردن اوضاع نابسامان است و مؤید واقعیت جامعه خشن و شرایط بد زمان بیهقی است. در سطح سبکی، استعاره، مجاز و تقابل و در سطح نحوی جابه‌جایی ارکان جمله و وجهیت برای نشان دادن قطب‌بندی ما-آن‌ها به کار می‌روند.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۷/۱

کلیدواژه‌ها:

تحلیل گفتمان انتقادی،

ون‌دایک

قدرت،

ایدئولوژی،

مبتداسازی،

شناختی-اجتماعی.

استناد: آبیاری، نادر؛ غنچه‌پور، موسی؛ ایرانمنش، زهرا (۱۴۰۳). تحلیل ساختارهای گفتمان‌مدار در روایت بردار کردن حسنگ وزیر: پژوهشی از منظر انگاره‌شناختی-اجتماعی ون‌دایک (۲۰۰۷). *مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران*، ۱۲ (۳)، ۲۱-۱. <http://doi.org/10.22126/jlw.2024.10089.1743>

۱- مقدمه

زبان برای انتقال دانش، کسب اطلاعات، بیان احساسات و مانند آن به کار می‌رود. هنگامی که فرد متنی را می‌خواند یا پیامی را می‌شنود، نه تنها تلاش می‌کند معنای واژه‌ها را بفهمد، بلکه درصدد است تا به نیت نویسنده یا سخن‌گو پی ببرد یا به عبارتی، نوع و ماهیت ارتباط اجتماعی در گفتمان مزبور را درک کند. تحلیل گفتمان انتقادی^۱ با بررسی ارتباط میان گفتمان و قدرت اجتماعی به درک روابط بینافردی و آشکار کردن پیام کمک می‌کند. در این رویکرد، مفاهیمی همچون طبقه^۲، نژاد^۳، جنسیت^۴، نهضت طرف‌داری از زنان^۵، سلطه، نابرابری و... از طریق زبان که پدیده‌ای اجتماعی است و ارتباط دوسویه با ایدئولوژی، روابط قدرت و ساختارهای جامعه دارد، ظهور و بروز می‌یابند (ون‌دایک^۶، ۲۰۰۵: ۲۶).

از آنجا که هیچ متن خنثی و بی‌طرفی وجود ندارد و همه متون در شرایط و موقعیت‌های خاص با مشارکت عناصری نظیر عامل^۷، کنشگر^۸، زمان، مکان، چگونگی و چرایی کنش تولید می‌شوند، تحلیل گفتمان انتقادی با بررسی روابط بینافردی کنشگران به ما کمک می‌کند تا از لایه‌های معنایی درونی آن‌ها آگاه شویم. این رویکرد اساساً بر درک موضوع‌های اجتماعی تمرکز دارد؛ یعنی به درک درست اینکه چگونه زبان در ایجاد و انتقال دانش در نهادهای اجتماعی عمل می‌کند، متمرکز است. به بیان دیگر، تحلیل گفتمان انتقادی در ارتباط با قدرت، عدالت و روش‌هایی است که اقتصاد، نژاد، طبقه اجتماعی، جنسیت، مذهب، تحصیلات و مواردی نظیر آن، نظام‌های اجتماعی را می‌سازند یا بازتولید می‌کنند. به کمک تحلیل گفتمان انتقادی می‌توان با حرکت از سطح انتزاعی زبان، موقعیت‌های تاریخی، اجتماعی، سیاسی و اندیشه‌های گوناگون ورای زبان یا متن را در آن موقعیت‌ها آشکار کرد.

تاریخ بیهقی از جمله آثار تاریخی-ادبی است که در بخشی از آن، بیهقی روایت حسن بن محمد میکالی معروف به حسنک وزیر را شرح می‌دهد. وی آخرین وزیر سلطان محمود غزنوی بود که مسعود غزنوی به دستور خلیفه متعصب عباسی، تحت عنوان قرمطی یا اسماعیلی بودن، در ۲۴ بهمن سال ۴۱۰ خورشیدی، او را به دار آویخت (بیهقی، ۱۳۷۱: ۱۳۶). پژوهش‌های مبتنی بر تاریخ بیهقی به‌طور عام و داستان حسنک وزیر به‌طور خاص (چرمگی عمرانی، ۱۳۸۹؛ طهماسبی و طاهری، ۱۳۹۲؛ دلبری و مهری، ۱۳۹۴؛ مرادپور، ۱۳۹۴؛ زیرک، ۱۳۹۵؛ طالبیان و امین، ۱۳۹۷؛ کمالی و کرمی، ۱۳۹۷؛ تسلیمی و کمالی‌راد، ۱۳۹۹؛ رحمتیان و نادری‌فر، ۱۳۹۹؛ کاظم‌زاده قندیلو و مشتاق‌مهر، ۱۳۹۹) کم نیست؛ اما تا آنجا که نویسندگان اطلاع دارند، هیچ‌کدام از منظری که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود، این روایت را واکاوی نکرده‌اند.

برای نمونه، یافته‌های چرمگی عمرانی (۱۳۸۹) در واکاوی داستان حسنک وزیر مؤید آن است که بیهقی با استفاده از آیات، احادیث، تلمیحات، تمثیلات و انواع مجاز و شگردهای متعدد بیانی و سبکی کوشیده است تا بی‌گناهی حسنک را به مخاطب القا کند. طهماسبی و طاهری (۱۳۹۲) تصریح می‌کنند که امیرمسعود برخلاف حسنک وزیر و به دلیل نبود همگونی گفتار و رفتار، نداشتن ثبات رفتار، عقیده و افکار راست‌گو نیست. یافته‌های دلبری و مهری (۱۳۹۴) نیز نشان می‌دهند که هرچند بیهقی، به‌شخصه بر بی‌طرفی خود اصرار دارد، به‌طور ناخودآگاه و در پاره‌ای از موارد کاملاً خودآگاه و صریح، باورها و نظرات خود را در متن ابراز می‌دارد. زیرک (۱۳۹۵) هم با مطالعه داستان حسنک وزیر بیان می‌کند که عواطف، پیوست یا گسست گفتمان را ایجاد می‌کنند. مطالعه این داستان براساس پدیدارشناسی^۹ تأییدی است بر اینکه زیرساخت عاطفی در داستان حسنک وزیر از بیناسوژگی^{۱۰} نشئت می‌گیرد. شخصیت خردگرای داستان (مسعود غزنوی) از نظر تحقیر سوژگانی با بوسهل پیوند و با حسنک گسست گفتمانی دارد.

یافته‌های طالبیان و امین (۱۳۹۷) در تحلیل ساختارهای گفتمان‌مدار در این روایت براساس رویکرد ون لیوون^{۱۱} (۲۰۰۸) نیز مؤید

1. critical discourse analysis
2. class
3. race
4. gender
5. feminism
6. T. A. Van Dijk
7. agent
8. actor
9. phenomenology
10. intersubjective
11. T. Van Leeuwen

آن است که راهبردهای پس‌زمینه‌سازی^۱ و نام‌دهی^۲، پیوسته‌نمایی^۳ و گسسته‌نمایی^۴، ارزش‌گذاری و بازنمایی در قالب کنش نشانه‌ای نقل‌قولی و راهبردهای فعال‌سازی و غیرفعال‌سازی، مؤلفه‌های گفتمان‌مداری هستند که در این روایت بر نوعی گفتمان پوشیده‌گویی در بیان حقیقت تاریخ غزنویان دلالت دارند. کمالی و کرمی (۱۳۹۷) نیز در تحلیل ساختاری داستان بردار کردن حسنگ وزیر برپایه الگوی لباو و والتزکی^۵ (۱۹۶۷)، بر نقش روایت شفاهی در این رخداد تأیید دارند. یافته‌های آن‌ها نشان می‌دهد که ساختار کلان داستان با این الگو به‌طور کلی سازگار و منطبق است؛ اما عواملی مانند موضوع و راهبردهای بیهقی در روایت، به بیشتر بخش‌ها شکل ویژه‌ای بخشیده و سبب بی‌مانندی چارچوب ماجرا شده است. مهم‌ترین نمود این روایت در بخش ارزش‌گذاری آشکار می‌شود که سبک نگارش بیهقی را به سبکی تأکیدی تبدیل و ادعای او را مبنی بر بی‌طرفی در تاریخ‌نگاری رد می‌کند.

علاوه‌براین، یافته‌های رحمتیان و نادری‌فر (۱۳۹۹) در بررسی این روایت برپایه گفتمان کنشی گِرمس^۶ مؤید آن است که تاریخ بیهقی مؤلفه‌های نظام‌های گفتمان‌های مربوط به علم نوین ادبیات را دارد و زمینه مناسبی برای مطالعات نشانه-معناشناسی و گفتمان است. همچنین تسلیمی و کمالی‌راد (۱۳۹۹) در بررسی حکایت حسنگ وزیر براساس رویکرد تاریخ‌گرایی^۷ نوین استدلال می‌کنند که مسعود غزنوی کینه خود را به‌صورت غیرمستقیم تلافی می‌کند. افزون‌براین، بیهقی گفتمان قدرت در آن دوره را مطابق با میل مسعود جهت می‌دهد و با حذف وی در فرایند گسست روایت بر عامل بودن بوسهل و توجیه اعمال مسعود تأکید دارد. کاظم‌زاده قندیلو و مشتاق‌مهر (۱۳۹۹) نیز با تحلیل فراتابی‌های گفتمان بیهقی در این رویداد، مخاطب را به شاکله ذهنی گوینده و معنای حقیقی زبان و حقیقت تاریخ نزدیک می‌کند.

هدف پژوهش حاضر آشکارساختن روابط ظاهراً ناپیدا میان عناصر گفتمان، رویدادها و ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و متون در این اثر است؛ اینکه چگونه چنین رویدادها و گفتمان‌هایی ایجاد می‌شوند و از طریق روابط قدرت شکل می‌گیرند و چگونه این گفتمان‌ها قدرت را به چالش می‌کشند. به بیان دیگر، هدف پژوهش پیش‌رو آشکار کردن رابطه قدرت، ایدئولوژی و گفتمان در این رویداد براساس رویکرد ون‌دایک (۲۰۰۷) است تا مسائل اجتماعی و سیاسی زمان بیهقی بهتر درک شود. افزون‌براین، مطالعه آن باتوجه‌به این رهیافت، باور مشارکان این گفتمان را روشن خواهد کرد و لایه‌های معنایی زیرساخت عبارت‌های (ساختارهای گفتمان‌مدار) مورد استفاده را مشخص خواهد کرد. همچنین آگاه‌شدن از وضعیت اجتماعی و نحوه بازنمایی قدرت اجتماعی و سیاسی زمان بیهقی ضرورت بررسی این گفتمان را بیشتر روشن می‌سازد. در این زمینه، در پژوهش حاضر با بررسی داستان بردار کردن حسنگ وزیر (نفیسی، ۱۳۱۹) تلاش می‌شود به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

۱. کدام عناصر زبان‌شناختی، راهبردها و مؤلفه‌ها در گفتمان حسنگ وزیر استفاده شده است؟
۲. تحلیل سطح خرد و کلان داستان بردار کردن حسنگ وزیر چه تصویری از شرایط اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی دوره بیهقی ارائه می‌دهد؟

۲- راهبردهای تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک (۲۰۰۷)

مکاتب تحلیل گفتمان‌های انتقادی از نظر بنیادهای نظری و روش‌شناسی با یکدیگر متفاوت هستند. رویکرد ارتباطی-دیالکتیکی^۸ فرکلاف^۹ (۱۹۹۵) بر بازتاب نشانه‌ای برخوردهای اجتماعی در گفتمان تأکید دارد. در این رویکرد، مسائل اجتماعی باتوجه‌به سبک‌ها، ژانرها و گفتمان خاص تحلیل می‌شوند. افزون‌براین، گفتمان و قدرت و گفتمان و تغییرات اجتماعی (نظیر جهانی‌شدن و نواندیشی) نیز در این رهیافت مطالعه می‌شوند (فرکلاف، ۲۰۰۱). رویکرد تاریخی-گفتمانی^{۱۰} وُداک^{۱۱} (۲۰۰۱) به بررسی جنسیت،

1. backgrounding
2. naming
3. association
4. dissociation
5. W. Labov & J. Waletzky
6. Greimas' action discourse
7. historicism theory
8. dialectical-relational approach
9. N. Fairclough
10. discourse historical approach
11. R. Wodak

زبان در سیاست و تبعیض تمرکز دارد. افزون‌براین، در این رهیافت نقش تاریخ در گفتمان نیز مطالعه می‌شود (مارتین^۱، ۲۰۰۳). ون لیوون (۲۰۰۹) بر پایه دستور نقش‌گرای نظام‌مند، طبقه‌بندی نظام نشانه‌ای کنشگران اجتماعی و روش‌های متفاوت بازنمایی کنش‌ها را ارائه می‌دهد. از نظر وی، حذف^۲، جانشینی^۳، بازآرایی^۴ و افزایش^۵، گشتارهایی هستند که کنش‌های اجتماعی از طریق گفتمان می‌پذیرند. کرس^۶ (۱۹۹۳) ضمن ارائه اصول تحلیل گفتمان انتقادی، درک این رویکرد را به ارتباط دال^۷ و مدلول^۸ و تاریخچه ساختارهای اجتماعی و روابط قدرت در آن‌ها متکی می‌داند.

انگاره شناختی-اجتماعی ون‌دایک (۲۰۰۷) تبعیض نژادی، سوءاستفاده نخبگان از قدرت و مقاومت گروه تحت سلطه را بازنمایی می‌کند. به بیان دیگر، این رویکرد با مطالعه نابرابری و سوءاستفاده از قدرت اجتماعی و سیاسی، تحلیلی از عناصر گفتمانی، شناختی و اجتماعی ارائه می‌دهد. عناصر گفتمانی، ساختارهای نوشتاری و گفتاری نحوی، معنایی، موضوعی، واژگانی و طرح‌واره‌ای را دربرمی‌گیرد و سطح خرد تحلیل است (ون‌دایک، ۱۹۹۵). تحلیل جامعه‌شناختی، ساختارهای اجتماعی مانند سرمایه‌داری، دموکراسی، ساختارهای نهادی، نژادی، جنسیتی، روابط ساختارهای گروهی مانند هویت و منابع را شامل می‌شود (ون‌دایک، ۱۹۹۵: ۲۰). این موارد تحت عنوان تحلیل کلان^۹ مطرح است که قدرت، برتری و نابرابری میان گروه‌های متفاوت را دربرمی‌گیرد. تحلیل شناختی که تمایز رویکرد ون‌دایک (۲۰۰۷) با رویکردهای دیگر را در تحلیل گفتمان انتقادی نشان می‌دهد، میانجی عناصر گفتمانی و اجتماعی است. این سطح ارتباط میان ساختارهای کلان اجتماعی و ساختارهای خرد گفتمانی و متن را برقرار می‌سازد و کنشگران و افکار آن‌ها را دربرمی‌گیرد (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۵؛ ون‌دایک، ۲۰۰۷: ۱۹-۲۰).

در رویکرد شناختی-اجتماعی، ایدئولوژی‌ها در نقش خود طرح‌واره^{۱۰} اولیه از گروه بازنمایی می‌شوند و معمولاً مردم و جامعه را به صورت قطبی‌شده^{۱۱} سازمان‌دهی می‌کنند. عضویت گروه به این مفهوم است که چه کسانی به ما تعلق دارند و چه کسانی تعلق ندارند و چگونه ما خودمان را به واسطه کنش‌ها، اهداف و هنجارها و منابعمان از دیگران متمایز می‌کنیم (ون‌دایک، ۲۰۰۷: ۴۱-۴۲). این شکل از خودنمودی^{۱۲} مثبت و دیگرنمودی^{۱۳} منفی نه تنها خصیصه عامی از تضاد گروه و روش تعامل ما با گروه‌های مخالف است، بلکه شیوه صحبت ما درباره خودمان و دیگران را تعیین می‌کند.

ون‌دایک (۲۰۰۷) چهار اصل یا مربع مفهومی/مربع ایدئولوژیکی^{۱۴} زیر را در تحلیل گفتمان ارائه می‌دهد:

۱. بر نکات مثبت ما تأکید کنید؛

۲. بر نکات منفی آن‌ها تأکید کنید؛

۳. بر نکات منفی ما تأکید نکنید؛

۴. بر نکات مثبت آن‌ها تأکید نکنید (۴۲).

چهار اصل نام‌برده این امکان را فراهم می‌کنند تا به تفصیل یا به اختصار درباره چیزهای خوب خود یا چیزهای بد دیگران آشکارا یا پنهانی به تصریح یا به تلویح و با مبالغه یا حسن تعبیر، با عناوین بزرگ یا کوچک صحبت کنیم. گفتمان شیوه‌های متعددی برای تأکید کردن یا تأکیدزدایی دارد و این امکان را به ما می‌دهد تا عبارات‌های ایدئولوژیک را در سطوح متفاوت گفتمان تحلیل کنیم. این سطوح و مؤلفه‌های آن‌ها از نظر ون‌دایک (۲۰۰۷: ۴۲-۸۵) عبارت‌اند از: «سطح معنایی»، «سطح ساختارهای گزاره‌ای و نحوی»، «سطح بحث و استدلال»، «سطح سبکی و بلاغت» و «سطح عمل و تعامل».

1. J. R. Martin
2. deletion
3. substitution
4. rearrangement
5. addition
6. G. Kress
7. signifier
8. signified
9. macro analysis
10. self-schema
11. polarized
12. self-presentation
13. other-presentation
14. ideological square

۲-۱ سطح معنایی

سطح معنایی، متن را از نظر «موضوع»، «میزان ارائه جزئیات»، «تلویحات و پیش‌فرض‌ها»^۱، «پیوستگی»^۲، «هم‌معنایی و بازگویی»^۳، «تقابل»^۴، «نمونه‌پردازی»^۵، «تکذیب»^۶، تعمیم، مقوله‌بندی، قطب‌بندی و فاصله بین گروه‌ها تحلیل می‌کند (ون‌دایک، ۲۰۰۷: ۴۵). در تأکید بر چیزهای خوب خود یا چیزهای بد دیگران، گام نخست، موضوع‌بندی^۷ اطلاعات است. برعکس، در تأکیدزدایی از چیزهای بد خود و چیزهای خوب آن‌ها، به سمت عنوان‌زدایی^۸ می‌رویم. هرگاه موضوع انتخاب شود کاربران زبان، از ارائه جزئیات برای تحقق الگوی ذهنی خود استفاده می‌کنند. باتوجه‌به موضوع، خوبی‌های خود و بدی‌های دیگران را با جزئیات شرح می‌دهند و درباره شکست‌های خود کلی و مبهم حرف می‌زنند. اطلاعات مربوط به درون‌گروه به صورت تلویحی و اطلاعات برون‌گروه معمولاً به صورت صریح در متن یا گفتار بروز می‌کنند. افزون‌براین، مفروضات را در پس‌زمینه معرفی می‌کنیم (ون‌دایک، ۲۰۰۷: ۴۷).

در گفتمان واجد پیوستگی، کنش‌ها، رخدادها یا موقعیت‌ها دارای توالی هستند و به واقعیت‌ها ارجاع می‌دهند. از نظر ون‌دایک (۲۰۰۷)، روابط مفهومی نظیر هم‌معنایی و بازگویی نیز باتوجه‌به روابط بین گزاره‌ها تعیین می‌شود. تقابل‌گرایی‌های ایدئولوژیکی ناسازگار، منافع متضاد دو یا چند گروه را با صورت‌های مختلف قطبی‌سازی^۹ مثل ضمائر ما و آن‌ها نشان می‌دهد. افزون‌براین، گفتمان‌های ایدئولوژیکی از طریق نمونه‌هایی در قالب گزارش‌هایی مانند اعمال خوب ما یا رفتار بد آن‌ها توصیف می‌شوند. وی معتقد است که روش معناشناختی تکذیب نیز مؤید گفتمان تبعیض‌آمیز است. در این راهبرد، بعد مثبتی از گروه ما با بعد منفی دیگران تلفیق می‌شود و به‌طور صریح تضادها در نگرش‌های ایدئولوژی را نمود می‌بخشد.

۲-۲ سطح ساختارهای گزاره‌ای و نحوی

ون‌دایک (۲۰۰۷) بر این باور است که در سطح ساختارهای گزاره‌ای و نحوی مشارکان، نحوه چینش ارکان جمله، ابهام و وجوه فعل را گزاره‌ها بیان می‌کنند. سطح نحوی و گزاره‌ای، سطح تحلیل خرد از گفتمان است. مبتدا و خبر گزاره‌ها، بسته به باورهای زیربنایی آن‌ها (آن‌گونه که در الگوی ذهنی بازنمایی شده است) می‌تواند کم‌بیش مثبت یا منفی باشد. از نظر وی، موضوع‌های^{۱۰} گزاره می‌تواند درباره کنشگرانی در نقش‌های متفاوت مانند عامل، پذیرنده/کنش‌پذیر^{۱۱} یا بهره‌ور^{۱۲} باشد. کنشگران ممکن است در هیئت‌های متفاوتی به صورت جمعی یا فردی، به عنوان اعضای درون‌گروه (ما) یا برون‌گروه (آن‌ها)، به صورت خاص یا عام به نام خود، گروه، حرفه یا کارکردشان، در نقش شخصی یا غیرشخصی و مانند آن ظاهر شوند. گزاره‌ها نیز با به‌کارگیری وجه‌نمایی^{۱۳} شیوه بازنمایی جهان و رخدادها را نشان دهند.

از نظر ون‌دایک (۲۰۰۷)، آرایش واژه‌ها، جمله‌های معلوم و مجهول و اسم‌سازی برای «نشان‌دار کردن»^{۱۴} ایدئولوژیکی جمله‌های گفتمان به کار می‌روند. افزون‌براین، واژه‌ها از طریق «مبتداسازی» می‌توانند در آغاز جمله قرار بگیرند یا با قرارگیری در انتهای بند یا حذف، «کم‌اهمیت» جلوه داده شوند. به بیان دیگر، با استفاده از آرایش متفاوت واژه‌ها در صورت‌های مختلف جمله می‌توان بر معنای خاص تأکید کرد. برخی گزاره‌ها می‌توانند در جمله آغازین متن و برخی هم در پایان متن یا گفتار قرار بگیرند. این نوع آرایش جمله در گفتمان کارکردهای فراوانی همچون کارکردهای ایدئولوژیکی دارد. جمله‌هایی که معنای مثبت درباره ما

1. implication & presupposition
2. coherence
3. synonymy & paraphrase
4. contrast
5. examples
6. disclaimers
7. topicalize
8. de-topicalize
9. polarization
10. argument
11. patients
12. beneficiaries
13. modality
14. marked

و معنای منفی درباره آن‌ها بیان می‌کنند در ابتدای گفتمان قرار می‌گیرند. برعکس، مواردی که اطلاعات منفی درباره ما، در خود دارند، معمولاً در انتهای گفتمان قرار می‌گیرند یا به‌طور تلویحی ارائه می‌شوند.

۳-۲ سطح بحث و استدلال

ودایک (۲۰۰۷) بر این باور است که در برخی گفتمان‌ها، مشارکان با «استدلال»، دیدگاه خود را پذیرفتنی و موثق می‌سازند. ساختارهای استدلالی نشانه‌های قوی از باورهای زیربنایی ایدئولوژیکی هستند. سطح بحث و استدلال با استفاده از مؤلفه‌های ارجاع، «شواهد»^۱ و مدارک، مقایسه، صراحت و صداقت، متون و گفتمان‌ها را بررسی و تحلیل می‌کند. سخن‌گویان نیز با ارائه شواهد برای باورهای خود با مخالفان بحث می‌کنند. از نظر وی، ادعاها و دیدگاه‌ها هنگامی که با شواهد همراه شوند، پذیرفتنی خواهند بود. مقایسه نیز نوعی راهبرد بسیار کارآمد برای تأثیرگذاری بر اذهان به شمار می‌آید که می‌تواند متقاعدکننده باشد. او همچنین معتقد است که راهبرد دیگر، کنترل وضوح و ابهام^۲ است. افراد هنگامی که پاسخ دقیق پرسشی را نمی‌دانند طفره^۳ می‌روند یا از واژه‌های مبهم استفاده می‌کنند و ناآگاه هم به نظر نمی‌رسند. ابهام می‌تواند بر تعدیل/فروکاستن^۴، حسن تعبیر^۵ و به‌صورت غیرمستقیم بر انکار دلالت داشته باشد.

۴-۲ سطح سبکی و بلاغت

به‌باور ون‌دایک (۲۰۰۷)، سطح سبکی با توجه به نوع واژه‌گزینی و لحن نویسنده یا گوینده پیام که برای توصیف درون‌گروه و برون‌گروه و عناصر و مؤلفه‌های شکل‌دهنده آن‌ها به کار می‌برد، دیدگاه تحلیلی را درباره گروه‌های متفاوت و روابط آن‌ها در جامعه بیان می‌کند. او معتقد است نه تنها معنا مشخص‌ترین سطح گفتمان برای بیان ایدئولوژی است، بلکه به‌صورت غیرمستقیم ایدئولوژی‌ها می‌توانند از طریق ساختارهای صوری متفاوت بر پیام تأثیر گذارند. از نظر وی، واج‌آرایی/تجانس^۶، استعاره^۷، تشبیه، کنایه^۸، به‌واژه/حسن تعبیر، کوچک‌انگاری/تخفیف^۹ (مانند کم خوشحال نشد به‌جای بسیار خوشحال شد) و موارد دیگر «صناعات سبکی»^{۱۰} متغیرهای ایدئولوژیکی هستند که همه گروه‌ها برای تأکید بر گفتمان خاص استفاده می‌کنند.

۵-۲ سطح عمل و تعامل

سطح کنش و واکنش، پیام را به‌لحاظ جامعه‌شناختی بحث می‌کند. در این سطح ارتباط گروه‌های قدرت با یکدیگر از یک‌طرف و ارتباط آن‌ها با ایدئولوژی از طرف دیگر بحث و بررسی می‌شود. گفتمان‌ها می‌توانند کارگفت^{۱۱}، ادعا، عهد یا تهدید را نشان دهند. اعضای گروه‌های فرادست هنگام ارتباط با اعضای گروه‌های فرودست ممکن است دستور دهند یا تهدید کنند؛ البته این امر به شرایط اجتماعی کارگفت‌ها بستگی دارد. افزون‌براین، کنش‌های اجتماعی فراوانی نظیر تبعیض، مشروعیت‌زدایی^{۱۲}، افترا^{۱۳}، تحقیر، مشکل‌سازی، منزوی کردن و مانند آن وجود دارند که با قدرت و گروه‌های قدرت مرتبط هستند. به‌بیان دیگر، در این سطح روابط بین‌فردی (تحلیل خرد) یا بین‌گروهی (تحلیل کلان) از گفتمان ارائه می‌شود.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر براساس هدف و ماهیت یافته‌ها، توصیفی-تبیینی است؛ زیرا راهبردهای قدرت و نابرابری براساس انتخاب واژه‌ها و سبک واژگانی تبیین می‌شوند. نمونه‌گیری در این پژوهش، به‌صورت هدفمند انجام می‌شود و داده‌ها، عبارت از واژه‌ها و بندهایی

1. evidentiality
2. vagueness
3. hedging
4. mitigation
5. euphemism
6. alliterations
7. similes
8. irony

۹. در فن بیان، به‌کاربردن عبارت منفی برای تأکید بر جنبه مثبت آن گویند.

10. figures of style
11. speech act
12. delegitimization
13. slurs

هستند که از داستان بردار کردن حسنگ وزیر (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۳-۲۲۶) استخراج و باتوجه به ابزارهای قدرت ون‌دایک (۲۰۰۷) تعیین می‌شوند تا براساس آن‌ها روشن شود که بیهقی چگونه از طریق ابزارهای فوق قطب‌بندی خود-تصویری مثبت^۱ و دیگر-تصویری^۲ منفی را مشخص می‌کند.

برای تعیین ماهیت ایدئولوژی در این داستان، ابتدا خود-طرح‌واره‌ها و گروه-طرح‌واره‌ها^۳ شناسایی و دسته‌بندی شدند تا روشن شود که هر گروه چه تصویری از خود و مشارکان دیگر دارد. به این منظور، ابتدا سطوح معنایی، سبکی و استدلالی، گزاره‌ای و بینافردی مشخص شد؛ سپس بر مبنای مؤلفه‌ها و مقوله‌های هر کدام از این سطوح، گفتمان تحلیل و تبیین شد. ابزار پژوهش، نمون برگ محقق ساخته متشکل از راهبردهای سطوح معنایی، استدلالی، سبکی و بلاغی، نحوی و عمل و تعاملی است که براساس رویکرد فوق استفاده شده‌اند.

۴- راهبردها و مؤلفه‌های تحلیل گفتمان انتقادی در داستان بردار کردن حسنگ وزیر

در این بخش، ابتدا راهبردها و مؤلفه‌های تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک (۲۰۰۷) که بیهقی از آن‌ها برای توصیف روایت بردار کردن حسنگ وزیر استفاده کرده است، معرفی می‌شود؛ سپس باتوجه به نمونه‌ها، گفتمان فوق تحلیل می‌شود. این راهبردها در سطوح متفاوت معنایی، استدلالی، سبکی و بلاغی، نحوی و عمل و تعاملی در زیر معرفی و بحث می‌شوند.

۴-۱ سطح معنایی

۴-۱-۱ مقوله‌بندی

گویشوران یک گروه، گروه‌های دیگر را با واژه‌هایی با بار معنایی منفی یا مثبت به دو دسته درون گروه (ما) و برون گروه (آن‌ها) طبقه‌بندی می‌کنند. نمونه‌های (۱) شواهدی از این راهبرد در گفتمان حسنگ وزیر هستند:

۱. الف) ما را بآن کار نیست [و] هر چند مرا از وی بد آید (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۳).

ب) امیرت را بگوی که: من آن چه کنم بفرمان خداوند خود می‌کنم (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۵).

پ) و خردمندان دانستندی که نه چنان است و سری می‌جنابیندندی (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

در گزاره (الف) بیهقی علاوه بر مقوله‌بندی (ما و وی)، تنفر خود را از بوسهل ابراز می‌کند. در (ب) حسنگ و سلطان محمود در یک سو و بوسهل و امیرمسعود در سوی دیگر مقوله‌بندی می‌شوند. در (پ) بیهقی علاوه بر مقوله‌بندی افراد دانا از افراد بی‌خرد، مضحک بودن سخنان بوسهل را برای مخاطبان نمایان می‌کند.

۴-۱-۲ قطب‌بندی

اعضای هر گروه مشخص می‌کنند که چه کسانی به آن‌ها تعلق دارند و چه کسانی از آن‌ها متمایزند (ون‌دایک، ۲۰۰۷: ۸۰). قطبی‌سازی ممکن است برای زیرمقوله‌های «خوب» درون گروه و «بد» برون گروه به کار رود که مصداق آن را در دوستان و متحدان از یک سو و دشمنان از سوی دیگر مشاهده می‌کنیم (ون‌دایک، ۱۳۹۴). نمونه‌هایی از این راهبرد در گزاره‌های (۲) ارائه شده است:

۲. الف) ... جز استاد، که او را فرو نتوانست برد، با این همه حیلت، که در باب وی ساخت و از آن در باب وی بکام نتوانست رسید، که قضای ایزد، عزوجل، با تضریب‌های وی مرافقت و مساعدت نکرد و بونصر مردی بود عاقبت‌نگر (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

ب) وی را من پرورده‌ام و با فرزندان و برادران من برابر است و اگر وی قرمطی‌ست من هم قرمطی باشم (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۸).

پ) چون حسنگ بیامد، خواجه برپای خاست. چون وی این مکرمت بکرد همه؛ اگر خواستند یا نه، برپای خاستند و بوسهل زوزنی بر خشم خود طاقت نداشت؛ برخاست، نه تمام و بر خویشان می‌ژکید (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۰).

بیهقی (۱۳۷۱) در گزاره (الف) به روشنی بیان می‌کند که حيله و مکر بوسهل نسبت به افراد کاردان و دوراندیش کارساز

نیست و اغلب افراد ساده‌لوح در دام تضریب‌های وی گرفتار می‌شوند. در نمونه (۲ب) نگارنده ضمن تأکید بر گناهکار نبودن حسنک، توجه و عنایت سلطان محمود غزنوی را نسبت به وی آشکار می‌کند و به گونه‌ای می‌نماید که نظرات خود و سلطان محمود وجه مشترکی دارند. گزاره (۲پ) به حرمت و عظمت حسنک نزد بزرگان زمان خود اشاره دارد و به طور صریح، «خشم و عصبانیت» و «حسادت و بدطینت بودن» بوسهل را آشکار می‌سازد (بوسهل در یک قطب و دیگران در قطب دیگر).

۳-۱-۴ مبالغه

هنگام مطرح کردن کنش‌های ناپسند اجتماعی در ارتباط با گروه‌های غیر خودی، تصویر منفی از آن‌ها در ذهن مخاطب شکل می‌دهند. این راهبرد تأکید بلاغی بر چیزهای خوب ما و چیزهای بد آن‌ها است. گزاره‌های زیر نمایانگر ایجاد تصویر منفی از غیر خودی‌ها است:

۳. الف) این مرد از کرانه بجستی و فرصتی جستی و تضریب کردی و المی بزرگ بدین چاکر رسانیدی (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

ب) بگریست به درد چنانکه حاضران از درد وی خون گریستند (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۷).

پ) [حسنک] ... تنی چون سیم سپید و روئی چون صد هزار نگار، و همه خلق بدرد میگریستند (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۴).

در (۳الف) بییهقی به روشنی تصویری تنفرآمیز از بوسهل ارائه می‌دهد و احساسات مخاطبان را برمی‌انگیزد و آن‌ها را با خود همراه می‌سازد. در نمونه (۳ب) با اغراق، بر بزرگی ظلمی که بر امیر حسنک شده است، تأکید می‌کند. در نمونه (۳پ)، با بیان چون صد هزار نگار، متمایز بودن حسنک و قراردادن وی در درون گروه را نشان می‌دهد تا بر مخاطب تأثیر بیشتری بگذارد.

۴-۱-۴ تکذیب

نفی کردن برای صورتی از خودنمودی مثبت یا حفظ ظاهر به کار می‌رود. گزاره‌های (۴) بیانگر این راهبرد است:

۴. الف) این بوسهل مردی امامزاده و محتشم و فاضل و ادیب بود. اما شرارت و زعارتی در طبع وی مؤکد شده ... (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

ب) هر چند ابوالقاسم کثیر معزول بود، اما حرمتش سخت بزرگ بود (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۰).

در (۴الف)، بییهقی ابتدا به ستایش بوسهل می‌پردازد تا بی‌طرفی و صادق بودن خود را در روایت داستان به مخاطبان القا کند؛ اما در ادامه کلام نکاتی منفی از شخصیت بوسهل ذکر می‌کند تا ذهن مخاطبان را به سمت بی‌گناهی حسنک و بدخویی و بدذاتی بوسهل سوق دهد. همچنین در ورای کلام خود به صورت پوشیده می‌کوشد رویه فکری مخاطبان را با خود همسو کند. در (۴ب) بییهقی ضمن اشاره به عزل ابوالقاسم کثیر به عزت و حرمت وی اشاره می‌کند که نزد بزرگان زمان، محترم شمرده می‌شود.

۵-۱-۴ ابهام

سوره‌های «تعداد زیادی»، «تعداد کمی»، «قید بسیار»، اسم «چیزهایی» و صفت‌های «بالا و پایین» عبارت‌های مبهم هستند (ون‌دایک، ۲۰۰۵: ۸۴). کلی‌گویی نیز مصداقی از گفتمان مبهم است. گزاره‌های زیر گویای این مسئله هستند:

۵. الف) علی رایض حسنک را به بند می‌برد و استخفاف می‌کرد و تشفی و تعصب و انتقام می‌برد (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۶).

ب) همه به تمامی شرح کردم (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۸).

پ) عامه مردم او [میکائیل] را لعنت کردند، بدین حرکت ناشیرین که کرد و از آن زشت‌ها که بر زبان راند (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۳).

بییهقی در (۵الف) به صورت واضح بیان نمی‌کند که چند نمونه شکنجه و چه کارهایی برای آزار حسنک انجام شده است و به صورت مبهم به انواع شکنجه‌ها اشاره دارد. در نمونه (۵ب) به صورت کلی با به‌کاربردن سور «همه» درباره خدمات شایسته حسنک در دوره وزارت برای دستگاه غزنوی و مشخصاً محمود غزنوی به طرف‌داری از حسنک می‌پردازد. در نمونه (۵پ) نیز مشخص نیست که واژه «زشت‌ها» به چه چیزی اشاره دارد و به صورت مبهم بیان شده است.

۶-۱-۴ همدلی

«همدلی»، برعکس راهبرد «تکذیب» است و مشارکان می‌کوشند تا همدلی خود را به صورت کلی یا از طریق نمونه‌های عینی بسته به شرایط موجود برون‌گروه یا درون‌گروه مانند گزاره‌های (۶) بیان کنند:

ع الف) خواجه گفت: «دل شکسته نباید داشت، که چنین حال‌ها مردان را پیش آید، فرمان‌برداری باید نمود و هرچه خداوند فرماید که تا جان در تن است امید صد هزار راحتست و فرحست» (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۱).

ب) بگریست ... و خواجه آب در چشم آورد و گفت: «از من بحلی و چنین نومید نباید بود، که بهبود ممکن باشد» (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۲).

پ) [حسنگ] با دستار و برهنه با ازار بایستاد و ... و همه خلق بدرد میگریستند (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۴).
در (ع الف) و (ع ب) نگارنده در کلام خود همدردی و همدلی خواجه میمندی را نسبت به حسنگ بازگو می‌کند؛ همچنین خواجه میمندی، حسنگ را دلداری می‌دهد تا به آینده امید داشته باشد و عنان امید از کف ندهد. در نمونه (ع پ) نیز بییهقی همدردی خود را با پیام «همه خلق بدرد میگریستند» تصریح می‌کند.

۷-۱-۴ فاصله

یکی از روش‌های قطبی‌سازی «ما-دیگری»، فاصله میان درون‌گروه و برون‌گروه است. واژگان متفاوت، ضمیر اشاره به‌جای اسم، صفت‌های ویژه و واژه‌های توصیفی برخی از این راهبردها هستند. گزاره‌های (۷) بیانگر کاربست این راهبرد است:
۷. الف) بدین خلیفه خرف‌شده بیاید نیش که: من ... در همه جهان قرمطی می‌جویم و آنچه یافته آمد و درست گردد بر دار می‌کشند، و اگر درست شدی که حسنگ قرمطی است، خبر به امیرالمؤمنین رسیدی که در باب وی چه رفتی (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۸).
ب) امیر پرسید مرا، از حدیث حسنگ [و] پس از آن حدیث خلیفه و [آنچه گوئی در] دین [و] اعتقاد [این مرد] و خلعت‌ستدن (از) مصریان (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۸).

پ) بدیوان آمدم و چنان نیشتم، نیشته‌ای که «بندگان» به «خداوندان» نویسند (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۸).
در (۷ الف)، بییهقی با استفاده از واژه توصیفی «خرف‌شده»، فاصله فکری خلیفه و محمود غزنوی را نشان می‌دهد. همچنین در این گفتمان بین طبقه قرمطی و قطب مخالف که در این گروه قرار ندارند، فاصله است. در نمونه (۷ ب)، ضمیر اشاره «این» به حسنگ اشاره دارد و دو قطب «امیر-این» نشان‌دهنده فاصله میان دو گروه است که در گروه دیگر حتی اسم فرد ذکر نمی‌شود. در نمونه (۷ پ)، «بندگان»، به استاد بییهقی ارجاع داده می‌شود و نشان‌دهنده آن است که نه تنها بییهقی به فاصله درون‌گروه و برون‌گروه اشاره می‌کند، بلکه در درون یک گروه تمایز میان «ما-دیگری» و فاصله اجتماعی وجود دارد (بندگان در برابر خداوندان).

۸-۱-۴ حسن تعبیر

کاربرد نیک‌واژه، قدرت تأثیرگذاری درخور توجهی بر مخاطب دارد (أفری، ۲۰۱۵؛ ۲۰۱۸). همچنین دلیلی بر اثبات حقانیت صاحب پیام است (کلاتتری و دیگران، ۱۳۹۹). به نمونه‌های (۸) توجه کنید:
۸. الف) خواجه احمد او را گفت که در همه کارها ناتمامی (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۰).

ب) لاجرم چون سلطان پادشاه شد این مرد بر مرکب چوبین نشست (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۵).
پ) خواجه احمد را بگوی که حال حسنگ بر تو پوشیده نیست، که به روزگار پدرم چند دردی در دل ما آورده است (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۶).

بییهقی در (۸ الف)، واژه «ناتمامی» را با واژه «ناخوشایندی» برای ملایم‌سازی و تلطیف کلام مبادله کرده است. در (۸ ب) «بر مرکب چوبین نشستن» نیک‌واژه‌ای است که به‌جای «برداردن» استفاده شده است و بییهقی برای توصیف وضعیت حسنگ که بر چیز سست و لغزنده قرار گرفته، از این عبارت استفاده کرده است. بییهقی در (۸ پ)، گله‌مندی امیرمسعود از حسنگ را با واژگانی با بار منفی کمتر مانند «چند دردی» نشان می‌دهد.

۲-۴ سطح ساختارهای گزاره‌ای و نحوی

۱-۲-۴ مشارکان داستان

در این داستان، از یک طرف، تعدادی از شخصیت‌های عدالت‌جو هستند که در محل ثقل آن‌ها حسنگ وزیر قرار دارد، از طرف

دیگر، برخی شخصیت‌های فتنه‌انگیز هستند که همگی حول محور بوسهل زوزنی قرار دارند. برخی دیگر از مشارکان تنها در مواقع نیاز حاضر می‌شوند و داستان و حوادث آن را رقم می‌زنند. شخصیت‌های اصلی داستان، حسنک وزیر و بوسهل زوزنی هستند؛ بیهقی در تمام این داستان علاقه و ارادتش را به حسنک از دو طریق «روایت مستقیم» و «روش بیان و گفتار حسنک» نشان می‌دهد. او در گفتاری مستقیم حسنک را در نمونه (۹) این‌گونه معرفی می‌کند:

۹. الف) «... بوسهل با جاه و نعمت و مردمش، در جنب امیرحسنک یک قطره آب ...» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

ب) «... حسنک را سوی دار بردند و به جایگاه رسانیدند ... را سیم دادند که سنگ زنند ...» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۴).

بیهقی (۱۳۷۱) در این روایت هنگامی که از رفتار دیگران درباره حسنک صحبت می‌کند او را شخصیتی بزرگ و دوست‌داشتنی و محبوب نشان می‌دهد (نمونه‌های ۹).

۲-۲-۲ وجهیت فعل

در تعامل بین‌افردی میان کنشگران گفتمان از بین دو وجه اجبار و تعدیل (تمایل)، که اولی در ارتباط با اعتبار داده‌های ارائه‌شده و دومی درباره عمل و تمایل برای انجام آن است، مقوله تعدیل فراوانی بیشتری دارد و مؤید قاطعیت بالای عناصر برون‌گروه و مخالف امیرحسنک در اجرای عمل دارزدن وی است. نکته درخور توجه آنکه از نظر قطبی‌سازی مقوله وجه که به‌نوعی قطب‌بندی کنشگران گفتمان را نیز نشان می‌دهد، قطب مثبت مقوله وجه که شامل مواردی مانند «باید» در برابر قطب منفی که مواردی نظیر «نیازی نیست» را دربردارد و نشان‌دهنده انجام عمل به‌صورت قطعی است، بیشترین نمود را دارد. نمونه‌هایی از مقوله‌های وجهی در نمونه (۱۰) ارائه می‌شود:

۱۰. الف) «چاکران و بندگان را زبان نگاه باید داشت با بندگان» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۵).

ب) امیر بوسهل را گفت، حجتی و عذری می‌باید بکشتن این مرد را (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۶).

پ) «پادشاه به‌هیچ‌حال بر سه چیز اعضا نکند» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۶).

ت) «مادر حسنک زنی بود سخت جگرآور ... ماتم پسر سخت نیکو بداشت» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۷).

در نمونه‌های (الف) و (ب) از مقوله وجهی «باید» و در نمونه‌های (پ) و (ت) به‌ترتیب قیود «هیچ‌حال» و «سخت»، بیان‌کننده شدت و قطعیت عمل عاملان است.

۲-۲-۳ جابه‌جایی سازه‌های جمله

یکی از مشخصه‌های نثر داستان آن است که مفعول، متمم و قید، بعد از فعل جمله فراوان ذکر شده است. به‌بیان دیگر، بیهقی از قلب نحوی و جمله‌های نشان‌دار استفاده کرده است (نمونه‌های ۱۱ الف و ۱۱ ب). افزون‌براین، مبتداسازی یا مقدم کردن فعل نیز از ویژگی‌های سبک نوشتاری وی است (نمونه‌های ۱۱ پ و ۱۱ ت) که برای تأکید کردن و نشان دادن اهمیت پیام به‌لحاظ ساخت اطلاع^۱ است. مبتداسازی فعل بیشتر بر عمل تأکید دارد تا بر عامل تأکید داشته باشد و این راهبرد سبب شده است تا روایت متفاوت از گفتمان‌های دیگر باشد.

۱۱. الف) مادر حسنک زنی بود سخت جگرآور (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۷).

ب) ... حسنک پیدا آمد بی‌بند ... (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۹-۲۱۰).

پ) «... مجلسی کرد با استاد» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۸).

ت) «بودیم نشسته در انتظار حسنک» (نقیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۹).

۲-۳ سطح استدلال

۲-۳-۱ استدلال و ارجاع

ادعاها و دیدگاه‌ها هنگامی که با شواهد و مدارک همراه شوند، پذیرفتنی خواهند بود. افزون‌براین، استناد به شخصیت‌ها و نهادهای مرجع به‌عنوان شاهد، احتمال پذیرش آراء گویندگان را افزایش می‌دهد (ون‌دایک، ۲۰۰۴: ۵۲). در نمونه‌های زیر از این

راهبرد استفاده شده است:

۱۲. الف) و آخر پس از آمدوشد بسیار، بر آن قرار گرفت که آن خلعت، که حسنگ استده بود و آن طرایف که نزدیک امیرمحمود فرستاده بودند، ... بنده آنچه رفته است بتمامی باز نمود، گفت (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۹).

ب) یک ساعت بود که حسنگ پیدا آمد. بی‌بند جبه‌ای داشت خبری، رنگ باسیاه میزد، خلق گونه و دراعه و ردائی سخت پاکیزه و دستاری نشابوری مالیده و... (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۹-۲۱۰).

در نمونه (الف)، بیهقی آنچه را حسنگ دریافت کرده و برای امیرمحمود فرستاده بود به‌عنوان شاهد و مدرکی برای بی‌گناهی حسنگ ذکر کرده است. در نمونه (ب) نیز وی با بیان دقیق زمان انتظار برای ورود حسنگ و پوشش وی شواهدی برای درست‌بودن گفتار خود ارائه کرده است.

۲-۳-۴ مقایسه

هنگامی که مقایسه صورت می‌گیرد و به موضوعی استناد می‌شود، پیام مستدل بر مخاطب تأثیر بیشتری خواهد گذاشت. این راهبرد در نمونه‌های (۱۳) مشاهده می‌شود:

۱۳. الف) بوسهل با جاه و ... در جنب امیرحسنگ یک قطره آب بود از رودی (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

ب) چون حسنگ بیامد خواجه برپای خاست. چون (وی) این مکرمت بکرد همه: اگر خواستند یا نه برپای خاستند [و] بوسهل ... برخاست، نه تمام و برخویشتن میژکید (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۰).

در گزاره (الف)، بیهقی ضمن مقایسه، تأکید و اشاره به جایگاه رفیع حسنگ وزیر، به جایگاه حضيض بوسهل اشاره می‌کند و در ابتدای کلام خود می‌نماید که ارتباط خوبی با بوسهل ندارد. در نمونه (ب) نیز رفتار بوسهل زوزنی با دیگران درباره حسنگ و نشان دادن دشمنی وی به امیرحسنگ مقایسه شده است.

۳-۳-۴ صراحت و صداقت

صراحت و صداقت اذهان، مخاطبان را از قضاوت منفی دور نگه می‌دارد (ون‌دایک، ۲۰۰۴: ۸۰-۸۱). نمونه‌های (۱۴)، گواه این مسئله هستند:

۱۴. الف) چون دوستی زشت کند چه چاره از بازگفتن (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۳).

ب) بوسهل و غیربوسهل درین کیستند، که حسنگ عاقبت تهور و تعدی خود کشید (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۵).

در نمونه (الف) بیهقی (۱۳۷۱) به صراحت بیان می‌کند که حتی اگر دوستی هم کار ناشایست انجام دهد، بایست آن را بازگو کرد و از این روش برای اقناع مخاطبان در راستی و صداقت خود بهره می‌جوید. در (ب)، ضمن صراحت و صداقت در گفتار دسیسه‌چینی امیرمسعود و بوسهل را نسبت به حسنگ آشکار می‌کند و اعلام می‌کند که رفتاری حسنگ علاوه بر ساده‌لوحی خود به دلیل کینه‌داشتن امیرمسعود و بوسهل است.

۴-۴ سطح سبکی و بلاغی

بیهقی در داستان بردار کردن امیرحسنگ، سبک ویژه خود را دارد و در شکل‌دهی این سبک از صورت‌های بلاغی متعدد و متنوع مانند کنایه (دل درچشم آوردن و صفراجنبیدن)، تشبیه (حسنگ تنها ماند چنان که تنها آمده بود از شکم مادر)، مجاز (گرفتم که بر خون این مرد تشنه‌ای، خون مجاز از مرگ)، مبالغه (از درد وی خون گریستند)، تقابل (روباهان در برابر شیران)، واج‌آرایی (سخت ناخوبست و بزرگا مردا) و استعاره (سگ قرمطی) استفاده کرده است.

بیهقی می‌کوشد تا از شیوه‌ای خنثی برای بیان روایت استفاده کند تا خوانندگان وی را به جانب‌داری از مشارکان در گفتمان متهم نکنند و خارج از دایره درون‌گروه و برون‌گروه باشد؛ اما از محتوای بیان وی روشن است که مخالف بردار کردن حسنگ است و با آوردن نمونه (۱۵) نشان می‌دهد که این عمل ساختگی برای توجیه و بی‌طرف نشان دادن حاکمان انجام شده است.

۱۵. «دو مرد ... از بغداد آمده‌اند و نامه خلیفه آوردند که حسنگ قرمطی را بر دار باید کرد» (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۱۳).

به‌طور کلی، لحن بیهقی جدی است و این جدی‌بودن متناسب با شخصیت‌های داستان، درون‌مایه و فضای داستان انتخاب شده است. از آنجاکه شخصیت‌های داستان افراد معمولی نیستند و فضای داستان تاریخی است، لحن راوی بی‌طرفانه نیست و

ضمن گزارش به قضاوت افراد نیز می‌پردازد (نظیر نمونه ۱۶).

۱۶. «بوسهل، ... در جنب امیرحسنک یک قطره آب بود از رودی ...» (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۰۴).

۵-۴ سطح عمل و تعامل

رابطه بد حسنک با امیرمسعود و جانب‌داری وی از امیرمحمد، عقده قدیمی بوسهل و روحیه انتقام‌جویی وی، حرف‌شنوی سلطان جوان از اطرافیان خویش به‌ویژه بوسهل و نابسامانی اوضاع دربار و کینه خلیفه بغداد و زهرچشم‌گرفتن از پدربان از دلایلی هستند که در این داستان سر حسنک را بر باد می‌دهند. بییهقی درمیان همه این علت‌ها، به خصوصت و کینه دیرینه بوسهل بیش از دیگر علل انگشت نهاده است؛ با این‌همه، این تنش در حوادثی ریشه دارد که مدت‌ها قبل زمینه آن فراهم شده است تا اینکه کینه بوسهل بر این آتش دامن می‌زند و قصه را به‌گونه‌ای غم‌انگیز پایان می‌دهد. قصه حسنک حادثه‌ای آنی و ناگهانی نبوده است. همین روابط علت‌ومعلولی نهفته در دل داستان است که کنش‌ها و واکنش‌های قصه را شکل می‌دهد. به بیان دیگر، هریک از علت‌هایی که برای برداررفتن حسنک بیان شد، خود معلول علت دیگری است که در گذشته اشخاص ریشه دارد. روابط سوئی که میان حسنک و امیرمسعود وجود داشت، دامن بسیاری از طرف‌داران سلطان محمود (پدربان) را گرفت. دیگر اینکه تهور و گستاخی حسنک برای او دردساز شد. او به عبدوس پیشکار سلطان مسعود گفته بود که «امیرت [مسعود] را بگوی که من آن‌چه می‌کنم به فرمان خداوند خود می‌کنم، اگر وقتی تخت ملک به تو رسد، حسنک را بر دار باید کرد» (بییهقی، ۱۳۷۱: ۲۰۵).

افزون‌براین، زخم چرکینی که مدت‌ها درون بوسهل او را آزار می‌داد، سر باز کرد؛ زیرا روزی در دوران وزارت حسنک به در سرای او رفته بود «پیاده و به درآغه، پرده‌داری بر وی استخفاف کرده بود و وی را بینداخته ...» و بوسهل این برخورد را بر دل گرفته بود و امروز قصد تسکین آن درد را داشت. زخمی کهنه که بوسهل با مکر بسیار آن را از نگاه مسعود پنهان می‌داشت و چنان وانمود می‌کرد که این یک انتقام شخصی نیست، بلکه حسنک را یک خیانت‌کار به حکومت مسعود و... جلوه می‌داد تا این‌گونه بتواند از نفوذ مسعود برای ریختن خون او استفاده کند. پس معلول و نتیجه همه این علت‌ها (عمل‌ها و تعامل‌ها) سر حسنک را بر باد می‌دهد.

۵-۵ بحث و بررسی

در این پژوهش، داستان «بردار کردن حسنک وزیر» براساس راهبردها و سطوح متفاوت مطرح در انگاره ون‌دایک (۲۰۰۷) مطالعه شد تا روشن شود که روابط قدرت در زمان بییهقی و به‌ویژه در ارتباط با رخدادهایی که زمینه بردار کردن حسنک وزیر را فراهم کردند، چگونه بوده است. افزون‌براین، واکاوی این رخداد فرهنگی-سیاسی-اجتماعی، احساسات، باورها و افکار مشارکان آن زمان را روشن می‌سازد. در این زمینه، پرسش‌های پژوهش و پاسخ آن‌ها برای روشن شدن موارد مطرح‌شده ارائه می‌شود:

۱. کدام عناصر زبان‌شناختی، راهبردها و مؤلفه‌ها در گفتمان حسنک وزیر استفاده شده است؟
۲. تحلیل سطح خرد و کلان داستان بردار کردن حسنک وزیر چه تصویری از شرایط اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی دوره بییهقی ارائه می‌دهد؟

در پاسخ به پرسش نخست می‌توان گفت در این گفتمان از راهبردهای سطح معنایی مقوله‌بندی، قطب‌بندی، مبالغه، تکذیب، ابهام، همدلی، فاصله، حسن تعبیر، سطح استدلال استناد و ارجاع، مقایسه، صراحت و صداقت، سطح سبکی ویژه با استفاده از حذف، استعاره، کنایه، مجاز، تقابل و سطح نحوی و گزاره‌ای جابه‌جایی اجزاء جمله و وجوه فعل و سطح عمل و تعامل استفاده شده است.

بییهقی در داستان بردار کردن حسنک وزیر از عناصر زبانی معنایی و نحوی متفاوت استفاده کرده است تا به جامعه دو قطبی ما-آن‌ها اشاره کند. در این مقوله‌بندی، «ما» به گروه بییهقی، حسنک‌وزیر، خواجه میمندی، خردمندان و مردم عادی و «آن‌ها» به گروه بوسهل زوزنی، سلطان مسعود، علی رایض و خلیفه بغداد اشاره دارد. افزون‌براین، در قطب‌بندی ارائه‌شده، قطب خوب در مقوله «ما» و قطب بد در مقوله «آن‌ها» طبقه‌بندی شده است. گروهی که مشخصه‌های مکر، حيله، تضریب، حسادت و بدطینتی را دارد در تقابل با گروهی است که عظمت و حرمت از مشخصه‌های آن‌ها تلقی شده است. نمونه‌ها نیز بر عینیت‌بخشی مقوله‌های «ما» و «دیگری» تأکید دارند. همچنین راهبرد مبالغه بر مشخصه‌های خوب درون‌گروه و کنش‌های ناپسند اجتماعی

برون‌گروه با نمونه‌هایی نظیر حسنگ «روئی چون صد هزار نگار داشت» و بوسهل «تضریب کردی و المی بزرگ بدین چاکر رسانیدی» تأکید می‌کند.

در راهبرد تکذیب نیز این قطبی‌سازی و مقوله‌بندی از طریق خودنمودی مثبت و دیگرنمودی منفی ارائه شده است (نمونه‌های ۴). استفاده از سورهای مبهم نیز مؤید نبود شفافیت در روابط بین‌فردی و فضای تاریک جامعه‌ی زمان بیهقی - و روابط درون‌گروه و برون‌گروه - و استدلالی بر وجود مسائلی در گروه قدرت است که عامه‌ی مردم از آن بی‌اطلاع هستند (نمونه‌های ۵). در راهبرد همدلی نیز عامه‌ی مردم باورهای خود را با ابراز همدردی و احساسات خود نسبت به حسنگ وزیر (گروه ما) و اعتراض به وضعیت و عملکرد عاملان (برون‌گروه) در ایجاد شرایط موجود بیان می‌کنند (نمونه‌های ۶). شرایطی که فاصله‌ی بین دو گروه اجتماعی (ما و دیگری)، از طریق کاربرد ضمائر اشاره و اسامی به‌خوبی نمایان می‌گردد (نمونه‌های ۷). بیهقی راهبرد حسن تعبیر را برای تلطیف کردن اوضاع نابسامان و آشفته‌ی زمان خود استفاده می‌کند. به بیان دیگر، وی می‌کوشد تا رخداد‌های ناخوشایند را در ورای نیک‌واژه‌ها پنهان کند. در واقع، به کاربرد نیک‌واژه‌ها مؤید واقعیت جامعه‌ی خشن و شرایط بد آن روزگار است (نمونه‌های ۸).

زبان، ابزار ارتباط بشر همچنین ابزار تعامل اجتماعی و نظام معنایی برای نشان‌دادن افکار، اندیشه‌ها و رفتار اجتماعی گویشوران است. در ارتباط بین‌فردی مشارکان این گفتمان، از الگوی معمول و متداول استفاده نمی‌شود، بلکه با استفاده از گفتار نشان‌دار (مبتداسازی و وارونگی)، تلاش می‌شود تا علاوه بر بیان معنای موردنظر، کلام تأثیر بیشتری بر مخاطب داشته باشد. افزون‌براین، با استفاده از این سبک، رخداد‌های مربوط به امیرحسنگ و نزدیکان وی و مؤلفه‌های مرتبط با وی (درون‌گروه) در آغاز بند برای تأکید قرار می‌گیرند تا توجه مخاطبان بر آنچه اهمیت بیشتری در این رخداد دارد، جلب شود. همچنین در گفتار بیهقی، فعل بر سایر ارکان جمله تقدم پیدا کرده است و استفاده از این الگو و راهبرد به نویسنده کمک کرده است تا صحنه و شرایط رخداد را تحت کنترل خود داشته باشد. از آنجاکه مشارکان بسیاری در این رخداد مشارکت دارند، استفاده از راهبرد نشان‌دار کردن بندها شرایط را برای معرفی شخصیت‌های متفاوت جدید در گفتمان فراهم آورده است.

سبک ویژه‌ی استفاده از جمله‌های نشان‌دار نظیر «مادر حسنگ زنی بود سخت جگرآور» و نمود زبان‌شناختی مبتداسازی مانند «بودیم نشسته در انتظار حسنگ»، که بر عمل کنشگران تأکید دارد برای تأثیر بیشتر بر مخاطبان و متقاعد کردن آن‌ها برای پذیرش روایت استفاده شده است. علاوه بر این، سطوح مختلف معنایی مانند مقوله‌بندی، قطب‌بندی، تعمیم، مبالغه، تکذیب، ابهام، همدلی، ایجاد فاصله، حسن تعبیر و بلاغت در جهت قطب‌بندی «ما» و «دیگری» و جداسازی درون‌گروه (ما) و برون‌گروه (آن‌ها) به کار رفته است.

انتخاب واژگان در گفتمان به نگرش و باورهای ما بستگی دارد. کاربست صنایع بلاغی، از یک‌سو، بیانگر نمود ذهنی از مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است؛ از سوی دیگر، مؤید تأثیر کلام، تعامل، اغنا و به تفکر واداشتن مخاطبان است. افزون‌براین، آن‌ها بر فاصله‌ی میان گروه‌های «ما» و «دیگری» و مقوله‌بندی و قطبی‌سازی تأکید دارند. صنعت بلاغی «روئی چون صد هزار نگار»، در نمونه (۳پ) حسنگ را به نگار که محبوب و دوست‌داشتنی است، تشبیه کرده است و او را در درون‌گروه «ما» در مقابل بوسهل (گروه دیگر) که بدطینت است و شرارت و زعارت دارد، قرار داده است.

در پاسخ به پرسش دوم، تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که حسادت و کینه‌توزی در میان طبقه‌ی کارگزاران و اشراف (طرف‌داران امیر محمود و امیرمسعود) در عصر غزنوی بسیار زیاد و شرایط نابسامان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بر این سلطنت سایه افکنده است. راهبردهای معنایی قطب‌بندی («چاکران و بندگان را زبان باید نگاه داشت با خداوندان که محالست روباهان را با شیران چخیدن»، مقوله‌بندی «ما بر تو رحمت می‌خواستیم کرد، اما امیرالمؤمنین نبشته است که تو قرمطی شده‌ای و بفرمان او بردار می‌کنند») و مبالغه («بوسهل نزدیک پدرم آمد، نماز خفتن. پدرم گفت چرا آمدی؟ ... گفت نخواهم رفت، تا آنگاه خداوند نخسبید، که نباید رقعته‌ای نویسد، در باب حسنگ، بشفاعت» و «بگریست به درد چنان که حاضران از درد وی خون گریستند») گواهی بر این مدعا هستند. سست‌عنصر بودن حاکمان، نبود مشاوره‌ی درست و حق و حرف‌شنوی حاکمان از اطرافیان از دیگر مشخصه‌های گفتمان زمانه‌ی بیهقی است که در مواردی نظیر بوسهل «در امیر می‌دمید که: ناچار حسنگ را بر دار باید کرد» امیرمسعود گفت: «حجتی و عذری باید، بکشتن این مرد را» بوسهل گفت: «حجت بزرگ‌تر از این که مرد قرمطیست و خلعت از مصریان است» به‌خوبی نمایان است.

در رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، زبان به‌منزله پدیده‌ای اجتماعی است که با ایدئولوژی گره خورده است. گفتمان‌ها را روابط قدرت و ایدئولوژی‌ها شکل می‌دهند و ساختارهای قدرت و ایدئولوژی را زبان بازنمایی می‌کند. در گفتار «چون حسنک بیامد خواجه برپای خاست؛ چون (وی) این مکرمت بکرد همه: اگر خواستند یا نه برپای خاستند» یا «مردمان زبان بر بوسهل دراز کردند که زده و افتاده را نتوان زد و (انداخت)» بیهقی نشان می‌دهد که چگونه روابط قدرت، گفتمان و نیت‌های مشارکان را شکل می‌دهد و چگونه عناصر گفتمان‌مدار، روابط قدرت درمیان گروه‌ها را انعکاس می‌دهد. تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک (۲۰۰۷) با توجه هم‌زمان به متن و زمینه متن (بافت) یا به‌بیان دیگر، گفت‌وگو و متن در چارچوب زمینه یا بافت آن، بین رخدادهای «خُرد» و «ساختارهای کلان» پیوند به وجود آورد. در داستان حسنک، روابط مشارکان درون گروه (حسنک، خواجه میمندی و...) و برون گروه (بوسهل، امیرمسعود و...) در سطح خُرد و بروز ایدئولوژی‌ها و اغراض آن‌ها در سطح کلان پیوند داده شده است. در این داستان، شخصیت افرادی مانند بوسهل از لحاظ نگرش اجتماعی نسبت به افرادی مانند حسنک وزیر ضعیف‌تر است؛ بوسهل همچنین با اعتبار و جایگاه پایین‌تر، بازنمایی شده است. این امر با توجه به راهبرد معنایی و به‌ویژه حسن تعبیر «خواجه احمد او را گفت که در همه کارها ناتمامی» نشان داده شده است. همچنین راهبرد استدلال و مشخصاً مقایسه، آنجا که بیهقی می‌گوید: «بوسهل با جاه و نعمت و مردمش در جنب امیرحسنک یک قطره آب بود، از رودی»، گواهی بر این مدعا است. در این داستان، برخی شخصیت‌ها در کنار هم هستند و برخی در مقابل هم. نویسنده، حسنک را بی‌گناه جلوه می‌دهد و با تصویرسازی تعمدی مخاطب را از ضرورت موضوع آگاه می‌سازد.

تعامل مشارکان متعدد گفتمان حسنک وزیر را شکل داده است. در این تعاملات اجتماعی، کنش‌هایی که انجام می‌شود زاینده تسلط یک گروه بر گروه دیگر است. تسلط نیز در ارتباط با قدرت، گروه‌های قدرت و عناصر و مشارکان رقم می‌خورد. در زمان سلطان محمود، حسنک قدرت دارد؛ حال آنکه در زمان سلطان مسعود، برعکس قدرت در اختیار بوسهل زوزنی است و حوادث را کنترل می‌کند. به‌بیان دیگر، داستان حسنک وزیر، گفتمان تقابل قدرت دو گروه است. افزون‌براین، این گفتمان اساساً برپایه قدرت شکل گرفته است و قدرت، ایدئولوژی را به خدمت گرفته و تحت سیطره خود دارد؛ به این مفهوم که داشتن باور و عقیده به‌منزله ابزاری برای ازبین‌بردن مشارکی گردیده است که این باور به او نسبت داده می‌شود. در واقع، این گفتمان مبنای ایدئولوژیکی ندارد و ایدئولوژی بهانه‌ای برای تسلط یک گروه بر گروه دیگر است. اما همین بهانه، تعاملات مشارکان را در سراسر داستان تحت تأثیر قرار داده است و تأثیر آن در کنش‌های آن‌ها دیده می‌شود. به‌بیان دیگر، گفتمان حسنک از ارتباط دوسویه قدرت و ایدئولوژی در اجتماع، زمان و مکانی خاص شکل گرفته است؛ اما عقیده خاصی که حسنک آن را انکار می‌کند به گروه دیگر، قدرت و تسلط بخشیده است. پس ایدئولوژی به‌طور غیرمستقیم در شکل‌دهی این گفتمان نقش دارد. داشتن باور ویژه و مشارکانی که حول بوسهل زوزنی و در مقابل حسنک قرار دارند، نقش ایدئولوژی در سطح خُرد را بیان می‌کند. از طرف دیگر، قدرت و تسلط بوسهل به‌واسطه این باور و فاقد قدرت‌بودن حسنک به‌واسطه انتساب ندانستن آن به وی، نقش ایدئولوژی در سطح کلان را نمایان ساخته و سبب تمایز دو گروه از یکدیگر در این گفتمان گردیده است. در واقع، این گفتمان اگرچه اساساً بر مبنای ایدئولوژی شکل نگرفته است، ایدئولوژی آغازکننده و پایان‌دهنده گفتمان و منبعی برای شکل‌گرفتن گفتمان و قدرت‌بخشیدن به یک گروه در مقابل گروهی دیگر است.

۶- نتیجه‌گیری

در این پژوهش داستان «بردار کردن حسنک وزیر» با توجه به رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک (۲۰۰۷) بررسی شد؛ زیرا تحلیل داده‌ها در این رویکرد براساس نمونه‌ها و در سطوح متفاوت نحوی، معنایی، سبکی، استدلالی و ارتباط سطوح خُرد و کلان، یافته‌های قابل‌انکا و بدون سوءگیری ارائه می‌دهد. یافته‌ها نشان داد که بیهقی از راهبردهای زیر در انتقال پیام این داستان استفاده کرده است:

۱. راهبرد سطح معنایی شامل مؤلفه‌های مقوله‌بندی، قطب‌بندی، مبالغه، تکذیب، ابهام، همدلی، ایجاد فاصله و حسن تعبیر؛
۲. راهبرد سطح استدلال با مؤلفه‌های استناد و ارجاع، مقایسه، صراحت و صداقت؛
۳. راهبرد سطح سبکی و بلاغی با مؤلفه‌های لحن و واژه‌گزینی؛

۴. راهبرد سطح نحوی و گزاره‌ای شامل مؤلفه‌های مشارکان، جابه‌جایی سازه‌های جمله و وجهیت فعل. یافته‌های سطوح متفاوت داستان امیرحسنک مؤید کاربرد راهبردهای متفاوت برای نشان دادن جامعه دوقطبی ما-آن‌ها در این روایت است. دوقطبی‌ای که برپایه آن «ما» مربوط به درون‌گروه و دارای مشخصه‌های خوب و دیگری/آن‌ها برون‌گروهی است که دارای کنش‌های ناپسند است. سبک گفتاری نشان‌دار سطح نحوی نیز برای تأکید بر مؤلفه‌های مرتبط با درون‌گروه و تأثیرپذیری و همدلی بیشتر مخاطب استفاده شده است. روابط بینافردی تسلط یک گروه بر دیگری را که زائیده قدرت است، تأیید می‌کند. به‌طور کلی، گفتمان امیرحسنک براساس تقابل گروه‌های قدرت شکل گرفته و ایدئولوژی تحت سیطره قدرت و وابسته به آن است. یافته‌های این پژوهش با پژوهش‌های کمالی و کرمی (۱۳۹۷) و کلانتری و دیگران (۱۳۹۹) هماهنگ است مبنی بر اینکه در کشف لایه‌های زیرین گفتمان و ایدئولوژی حاکم بر آن، گویندگان یا نویسندگان به خودنمودی مثبت و دیگرنمودی منفی گرایش دارند و منافع و اهداف ذهنی خود را در اولویت قرار می‌دهند. افزون‌براین، یافته‌های این پژوهش از نظر «قطبی‌سازی و مقوله‌بندی» و «آشکارکردن فاصله میان گروه‌های ما-دیگری» و راهبردهای سطح نحوی به‌ویژه مبتداسازی و وارونگی به‌ترتیب هماهنگ با پژوهش‌های آفری (۲۰۱۵: ۲۰۱۸) و هافمن (۱۹۹۳) است.

منابع

- آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۵). *تحلیل گفتمان انتقادی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۱). *تاریخ بیهقی*. به‌کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.
- تسلیمی، علی؛ کمالی، راد، معین (۱۳۹۹). تحلیل حکایت ذکر بردار کردن حسنک با رویکرد تاریخ‌گرایی نو. *متن پژوهی ادبی*، ۲۴(۸۵)، ۲۰۵-۲۳۰.
- چرمگی عمرانی، مرتضی (۱۳۸۹). هنر سبکی بیهقی در توصیف داستان حسنک وزیر. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۳(۴)، ۱۲۲-۱۰۳.
- دلبری، حسن؛ مهری، فریبا (۱۳۹۴). کارکرد ایدئولوژی در لایه‌های سبکی داستان حسنک وزیر. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۷(۲)، ۶۳-۷۸.
- رحمتیان، لیلا؛ نادری‌فر، عبدالرضا (۱۴۰۰). کاوش داستان «بردار کردن حسنک وزیر» برپایه گفتمان‌کنشی گرمس. *فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، ۱۳(۵۰)، ۱۳۵-۱۵۱.
- زیرک، ساره (۱۳۹۵). نشانه-معناشناسی عاطفی گسست و انسداد گفتمانی در داستان حسنک وزیر. *نقد و نظریه ادبی*، ۱(۱)، ۷۵-۹۲.
- طالبیان، یحیی؛ امین، ندا (۱۳۹۷). تحلیل و بررسی «ساختارهای گفتمان‌مدار» در روایت ابوالفضل بیهقی از ماجرای «حسنک وزیر». *متن پژوهی ادبی*، ۲۲(۷۷)، ۹۳-۱۲۴.
- طهماسبی، مهین؛ طاهری، جواد (۱۳۹۲). تحلیل گفتمان پارسیا در روایت حسنک وزیر. *فصلنامه متن پژوهی ادبی*، ۱۶(۵۴)، ۱۴۸-۱۶۸.
- کاظم‌زاده قندیلو، رسول؛ مشتاق‌مهر، رحمان (۱۳۹۹). تحلیل گفتمان «تاریخ بیهقی» براساس نظریه فراتابی زبانی فرای و بازی زبانی ویتگنشتاین. *فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، ۱۲(۴۴)، ۱۳-۴۲.
- کلانتری خاندانی، عزت‌الله؛ فرخی‌برقه، محمدحسن؛ غنچه‌پور، موسی (۱۳۹۹). تحلیل گفتمان انتقادی توثیتهای دونالد ترامپ براساس مدل ون‌دایک. *فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه الزهراء*، ۱۲(۳۴)، ۱۵۶-۱۳۲.
- کمالی، کمین؛ کرمی، محمدحسین. (۱۳۹۷). تحلیل ساختاری ماجرای بردار کردن حسنک وزیر برپایه الگوی الماسی شکل لب‌او و والتزکی. *فصلنامه متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۰(۱۱)، ۱-۱۶.
- مرادپور، الهام (۱۳۹۴). *سبک‌شناسی لایه‌های نامه‌های تاریخ بیهقی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد ادبیات فارسی، دانشگاه هرمزگان.
- نفیسی، سعید (۱۳۱۹). *تاریخ بیهقی: با مقابله و تصحیح و حواشی و تعلیقات*. تهران: کتابخانه سنایی.
- ون‌دایک، تئون ای (۱۳۹۴). *ایدئولوژی و گفتمان*. مترجم: محسن نوبخت. تهران: سیاه‌رود. (تاریخ انتشار به زبان اصلی، ۲۰۰۶)

References

- Aghagolzade, F. (2006). *Critical discourse analysis*. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Bayhaghi, A. (1992). *Bayhaghi history* (K. Khatib Rahbar, Ed.). Tehran: Mahtab. (In Persian)
- Charmegi Omrani, M. (2011). Beihaghi's art styles in Hasanak-e-vazir. *Journal of Stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar-e-Adab)*, 3(4 (10)), 103-122. (In Persian)

- Delbary, H., & Mehri, F. (2015). Ideological function in the style layers of Hasank vazir story. *Textual Criticism of Persian Literature*, 7(2), 63-78. (In Persian)
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis*. New York: Longman.
- Fairclough, N. (2001). *Analyzing Discourse: Textual analysis for social research*. New York: Routledge.
- Huffman, A. (1993). *Full-verb inversion in English: A functional analysis* [Unpublished manuscript]. The Columbia School of Linguistics, Colombia University.
- Kalantari Khandani, E., Farrokhi, M. H., & Ghonchepour, M. (2020). A Critical discourse analysis of Trump's tweets based on Van Dijk Model. *ZABANPAZHUI (Journal of Language Research)*, 12(34), 131-156. (In Persian)
- Kamali, S., & Karami, M. H. (2018). Structural analysis of the story "Executing Hasanak" based on Labov's diamond model. *Textual Criticism of Persian Literature*, 10(1(37)), 1-16. Doi: 10.22108/rpll.2017.77112 (In Persian)
- kazemzadeh gandilou, R., & Moshtagh Mehr, R. (2020). Discourse analysis of Beyhaghi history based on the Fray language transcendental theory and Wittgenstein language game. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 12(44), 13-42. <https://doi.org/10.30495/dk.2020.677774> (In Persian)
- Kress, G. (1993). Against arbitrariness: The social production of the sign as a foundational issue in critical discourse analysis. *Discourse & Society*, 4(2), 169-191.
- Labov, W., & Waletzky, J. (1967). Narrative analysis: Oral versions of personal experience. In J. Helm (Ed.), *Essays on the Verbal and Visual Arts* (pp. 12-44). Seattle and London: University of Washington Press.
- Martin, J. R. (2003). Making history in re/reading the past. In J. R. Martin & R. Wodak (Eds.), *Re/reading Past: Critical and Functional Perspectives on Time and Value* (pp. 19-57). John Benjamins Publishing.
- Moradpour, E. (2015). *Layered stylistic in letters of Bayhaghi's history with critical discourse analysis approach*. M.A. Thesis in Persian Literature, Hormozgan University. (In Persian)
- Nafisi, S. (1940). *Bayhaghi history: With contrasting, correction, margins and appendices*. Tehran: Sanayi. (In Persian)
- Ofori, E. A. (2015). *The use of insults in Ghanaian political discourse: A critical discourse analysis*. Ph.D. Dissertation, University of Florida, Gainesville, U.S.A.
- Ofori, E. A. (2018, June). Inter-party insults in political discourse in Ghana: A critical discourse analysis. In *African Linguistics on the Prairie: Selected Papers from the 45th Annual Conference on African Linguistics* (Vol. 3, p. 21). Language Science Press.
- Rahmatian, L., & Naderifar, A. (2021). Analysis of Greimas's action discourse in the story of "Bar dar kardan hasanak vazir" narrated by Behaghi. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 13(50), 135-151. (In Persian)
- Tahmasebi, M. (2013). Parrhesia discourse analysis in Hasanak the Vizier Story. *Literary Text Research*, 16(54), 147-168. (In Persian)
- Talebian, Y., & Amin, N. (2018). Analysis and review of "Discourse-driven Structures" in Abolfazl Baygahi's narrative of Hassanak Vazir's Story. *Literary Text Research*, 22(77), 93-124. <https://doi.org/10.22054/ltr.2018.9188> (In Persian)
- Taslimi, A., & Kamalirad, M. (2020). The analysis of the story of the execution of Hasank the Vizir using New Historicism. *Literary Text Research*, 24(85), 205-230. <https://doi.org/10.22054/ltr.2018.21484.1848> (In Persian)
- Van Dijk, T. A. (1995). Discourse analysis as ideology analysis. In Ch. Schaffner & A. L. Wenden (Eds.), *Language and Peace* (pp.17-33). Dartmouth: Aldershot.
- Van Dijk, T. A. (2005). Politics, ideology and discourse. In R. Wodak (Ed.), *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics. Volume on Politics and Language* (pp. 728-740). Spain, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- Van Dijk, T. A. (2007). *Ideology and discourse: A multidisciplinary introduction*. Taken from <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupid?key=olbp74712>.
- Van Dijk, T. A. (2015). *Discourse and ideology* (M. Noubakht, Trans.). Tehran: Siyahrood. (Original work published 2006). (In Persian)

- van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and practice: New tools for critical discourse analysis*. New York, NY: Oxford University Press.
- Van Leeuwen, T. (2009). Discourse as the recontextualization of Social Practice: A Guide. R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 144-61). London: Sage.
- Wodak, R. (2001). The discourse-historical approach. *Methods of critical discourse analysis, 1*, 63-94.
- Zirak, S. (2016). An emotive semiotics analysis of discursive deadlock and disjunction in the story of "Hasanak the Vizier". *Literary Theory and Criticism, 1*(1), 75-92. (In Persian)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی